

ROZDZIAŁ I

WZORCE MITOLOGICZNE

W opowieściach mitologicznych narodziny wieloraczków występowały dość często. Warto wyjść od tych narracji, zanim przejdziemy do omówienia bardziej specjalistycznych koncepcji na temat powstawania ciąży wielopłodowej. Podania o bogach i herosach były bowiem lepiej znane mieszkańcom (także tym niepiśmiennym) starożytnej Grecji i Rzymu niż medyczne bądź astrologiczne teorie wymyślane przez wybitne jednostki. W materiale zgromadzonym przez mitografów zdecydowanie dominowały przykłady narodzin bliźniąt; narracje o liczniejszych wieloraczkach należały do rzadkości, w dodatku w przypadku niektórych opowieści związku między rodzeństwem można różnie interpretować.

I.1. Bliźnięta

Véronique Dasen obliczyła, że w mitologii greckiej i rzymskiej, wliczając źródła pisane i ikonograficzne, pojawiło się ponad 80 par bliźniąt¹. Ich listę badaczka zamieściła w aneksie do swojej monografii². Nie zamierzam omawiać wszystkich przykładów mitologicznych bliźniąt – materiał zebrany przez Dasen pokazuje, że motyw bliźniaczego rodzeństwa był dość powszechny w tego typu narracjach³.

---

¹ V. Dasen, *Jumeaux, jumelles dans l'Antiquité grecque et romaine*, Zürich 2005, s. 56.

² *Ibidem*, s. 290–296; wymienia tam 94 przykłady wieloraczków, z których jednak nie wszystkie to pary bliźniąt: część to także trojaczki lub grupy o nie do końca sprecyzowanych relacjach między członkami (np. charyty czy furie).

³ Wśród par, którymi się nie zajmuję, a które mogą być (lepiej lub gorzej) znane Czytelnikowi, znajdują się: 1) Apollo i Artemida (Apollo: Roscher, *Lex.* I, s.v. Apollon, s. 422–467; P. Grimal, *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, wyd. III, Wrocław–Warszawa–Kraków 2008, s.v. Apollon, s. 34–36; L.R. Farnell, *The Cults of the Greek States*, vol. IV, Oxford 1907, s. 98–355; K. Kerényi, *Apollo. The Wind, the Spirit and the God. Four Studies*, transl. J. Solomon, Dallas 1983; F. Graf, *Apollo*, London–New York 2009; cf. R. Rosół, *Wschodnie korzenie kultu Apollona. Studium lingwistyczno-historyczne*, Kraków 2010; Artemida: Roscher, *Lex.* I, s.v.

Co więcej, w podaniach niektóre pary są jedynie wymienione z imienia, a wątek ich wzajemnej relacji nie jest dalej rozwijany. Postanowiłam zatem odnieść się do kilku najbardziej charakterystycznych motywów mitologicznych związanych z bliźniętami, które wyodrębnili przede mną inni badacze. Nazwałam je: „Bliźnięta z różnych ojców”, „Bliźnięta porzucone po porodzie – motyw porzuczonego bohatera”, „Bliźnięta wykarmione przez zwierzęta”, „Bliźnięta walczące ze sobą” i „Rodziny bliźniacze”. W tych wybranych kategoriach „bliźniaczość” bohaterów odgrywa determinującą rolę w rozwoju fabuły, a główny wątek każdej z nich pojawia się w co najmniej dwóch mitach. Jeśli było to możliwe, rozpatrywałam te motywy w szerszym kontekście bliskowschodnim.

I.1.a. Bliźnięta z różnych ojców

W mitologii i folklorze uchwytnie jest przekonanie, że narodziny więcej niż jednego dziecka z jednej ciąży były wynikiem cudzołóstwa. Nie jest to dominujący topos, ale widzimy go w źródłach antycznych. Takim mieszanym rodzeństwem, według części autorów starożytnych, byli Dioskurowie⁴: Kastor i Polluks (grecka forma tego imienia to Polideukes, ale dla uproszczenia będę konsekwentnie stosować łacińską). Według najbardziej znanych wariantów opowieści mitycznych początkowo byli herosami o nierównym statusie ontologicznym⁵. Matką obu była Leda, mieli jednak różnych ojców. Polluksa spłodził Zeus, Kastora zaś

Artemis, s. 558–607; P. Grimal, *Słownik mitologii...*, s.v. Artemida, s. 43; L.R. Farnell, *The Cults of the Greek States*, vol. II, Oxford 1896, s. 425–486, 520–548; *From Artemis to Diana: The Goddess of Man and Beast*, ed. T. Fischer-Hansen, B. Poulsen, Copenhagen 2009 [Acta Hyperborea 12]); 2) Thespiadzi – synowie Heraklesa i jednej bądź dwóch córek Thespiosa; 3) Prokles i Eurysthenes, synowie Aristodemosia i Argii, mityczni królowie Sparty; 4) Latria i Anaksandra, córki Tersandra, żony Proklesa i Eurysthenesa; 5) Hypnos i Thanatos – Sen i Śmierć; 6) synowie Frygijki Aury i Dionizosa (lokalny mit: Non. *Dion.* XLVIII 910–927); 7) Idas i Lynkeus, synowie Afareusa i Arene; 8) Fojbe i Hilajra, córki Leukipposa; 9) Euneos i Nebrofonos/Toas, synowie Jazona i Hypsipyle; 10) Kaunos i Byblis, dzieci Miletosa; 11) Narcyz i jego siostra (lokalny mit: Paus. IX 31.8); 12) Palikowie, synowie Zeusa i Talei/Etny; 13) Erytos i Echion, synowie Hermesa i Antianejry; 14) synowie Syzyfa i Tyro (wersja Hyginusa: *Hyg. Fab.* 239); 15) Prometeusz i Epimeteusz (według późnej wersji: Claud. *In Eutr.* II 519–534); 16) Fobos i Blepsos, założyciele Lampsakos (lokalny mit: Plut. *Mulier.* 18; Polyain. *Strat.* 8.37).

⁴ O Dioskurach *vide* E. Bethe, s.v. Dioskuren, [w:] RE, hrsg. G. Wissowa, Bd. V (Demogones bis Ephoroi), Stuttgart 1905, s. 1087–1123; Roscher, *Lex.* I, s.v. Dioskuren, s. 1154–1176; P. Grimal, *Słownik mitologii...*, s.v. Dioskurowie, s. 76; S. Eitrem, *Die göttlichen Zwillinge bei den Griechen*, Christiania 1902; W. Alberts, *Die himmlischen Zwillinge. Zu den Dioskuren auf Denaren der römischen Republik*, [w:] *Dioskuren, Konkurrenten und Zitierende: Paarkonstellationen in Sprache, Kultur und Literatur*, hrsg. J. Cölln, A. Middeke, Göttingen 2014, s. 33–52; H.J. Walker, *The Twin Horse Gods: The Dioskouroi in Mythologies of the Ancient World*, London–New York 2015.

⁵ Henry Walker przedstawił źródła zawierające różne narracje dotyczące boskości i „śmiertelności” Dioskurów, *vide idem*, *The Twin Horse Gods...*, s. 148–153; podążam za jego zestawieniem.

Tyndareos, mąż Ledy i król Lakedajmonu. Najwcześniejszym źródłem rozróżniającym braci pod względem posiadania boskiego statusu był poemat *Cypria* – utwór z cyklu trojańskiego datowanego na VII w. p.n.e., poprzedzający narracyjnie *Iliadę*, przypisywany Stasinowski. Zgodnie z zachowanym fragmentem Kastor był śmiertelnikiem (θνητός), a Polluks nieśmiertelnym (ἀθάνατος)⁶. Niemniej w *Iliadzie* Dioskurowie, tak jak ich siostra Helena, byli ludźmi – w poemacie bracia giną⁷. W *Odysei* także umierają, ale w Podziemiu Zeus nadaje im jakby półboski status⁸. Natomiast w homeryckim *Hymnie do Dioskurów* nie widać ich ludzkich cech, co więcej, otrzymują ofiarę z białych jagniąt należną bogom olimpijskim⁹. Za to z fragmentu utworu Ibykosa (VI w. p.n.e.) wynikało, że bracia zostali deifikowani dopiero po śmierci¹⁰. Pindar (VI/V w. p.n.e.) przedstawił wersję, zgodnie z którą Polluks był synem Zeusa, a Kastor począł się z nasienia śmiertelnika Tyndareosa¹¹. Śmiertelny brat zginął w potyczce z Idasem, a Polluks uprosił swego ojca, by co drugi dzień mógł zajmować jego miejsce w Hadesie, oddając mu w ten sposób połowę swej nieśmiertelności i prawa do przebywania na Olimpie. Tym samym u Pindara Dioskurowie migrują między statusem bogów podziemnych i niebiańskich¹².

Jak zatem widać, wersja o podwójnym ojcostwie Kastora i Polluksa była wtórna (taki przynajmniej obraz wyłania się z zachowanych źródeł), ale pojawiła się w greckiej mitologii dość wcześnie. Zeus połączył się z Ledą pod postacią łabędzia (w niektórych przypadkach szczegóły dotyczące tego aktu nie są podane), mając pierwszeństwo przed jej prawowitym małżonkiem.

Bracia mieli też być przeniesieni przez Zeusa na nieboskłon jako gwiazdozbiór Bliźniąt, a dwie najjaśniejsze jego gwiazdy otrzymały ich imiona¹³. Sama

⁶ Stas. *Cypr.* frg. 9 [West]. W streszczeniu *Cyprii* zrobionym przez Proklosa (Stas. *Cypr.* arg. 1.3 [West]) obaj bracia zostają obdarzeni nieśmiertelnością dopiero po śmierci Kastora, co by oznaczało, że Polluks nie posiadał boskiego statusu od urodzenia. Większą jednak wartość ma cytat z poematu niż jego omówienie przez późnoantycznego autora.

⁷ Hom. *Il.* III 243–244; H.J. Walker, *The Twin Horse Gods...*, s. 148.

⁸ Hom. *Od.* XI 301–305: τὸς ἄμφω ζωὸς κατέχει φυσίζοος αἶα· / οἱ καὶ νέρθεν γῆς τιμὴν πρὸς Ζηνὸς ἔχοντες / ἄλλοτε μὲν ζῶουσ' ἑτερήμεροι, ἄλλοτε δ' αὐτε / τεθνᾶσιν· τιμὴν δὲ λελόγχασιν ἴσα θεοῖσι (tłum. polskie: Homer, *Odyseja*, tłum. J. Wittlin, postłowie Z. Kubiak, Warszawa 1982, s. 203 [pisownia oryginalna]: „Tych obu ziemia rodzajna żywcem w swym łonie ukrywa, / Ba! Nawet cześci doznają od Dzeusa jeszcze w podziemiu: / co drugi dzień umierają, co drugi dzień zasię żyją, / i wielka chwała w udziale przypada im niby bogom”); H.J. Walker, *The Twin Horse Gods...*, s. 149.

⁹ Hom. *Hym.* 33.9–10; H.J. Walker, *The Twin Horse Gods...*, s. 150.

¹⁰ Ibyc. frg. 294 [Campbell].

¹¹ Pind. *Nem.* X 80–83: “Ἐσσί μοι υἱός· τόνδε δ' ἔπειτα πόσις / σπέρμα θνατὸν ματρὶ τεῶν πελάσας / σταῆξεν ἦρωσ (tłum. polskie: Pindar, *Ody zwycięskie*, tłum., wstęp, kom. M. Brożek, Kraków 1987, s. 232: „Tys moim synem, lecz temu potem / małżonek-heros śmiertelnym nasieniem / w łonie twej matki dał życie”).

¹² H.J. Walker, *The Twin Horse Gods...*, s. 152.

¹³ α Gem (Castor) i β Gem (Pollux), druga z nich jest najjaśniejszą gwiazdą gwiazdozbioru, vide D.E. Falkner, *The Mythology of the Night Sky. An Amateur Astronomer's Guide to the Ancient Greek and Roman Legends*, New York 2011, s. 48.

konstelacja nazywana była „Bliźniętami” i łączona z bliźniaczymi bogami¹⁴ już w astronomii babilońskiej. MUL.MAŠ.TAB.BA(.GAL.GAL) – ‘GWIAZDOZBIÓR Bliźniąt (Wielkich)’ – identyfikowano z Lugal-irra i Meslamta-ea, bliźniakami strzegącymi wejścia do świata podziemnego¹⁵, a niekiedy także z Sinem i Nergalem¹⁶. W tradycji greckiej gwiazdozbiór znany był pod nazwą Δίδυμοι¹⁷, lecz jego identyfikacja z Dioskurami nie jest wczesnej daty, a na pewno nie jest współczesna najstarszym podaniom mitycznym. Być może pewną wskazówkę zawiera tekst tragedii Eurypidesa *Helena*. W nim bowiem bracia, którzy „są i nie są śmiertelni” (τεθνᾶσι καὶ τεθνᾶσι)¹⁸, są „bogami podobnymi gwiazdom” (ἄστροις σφ’ ὁμοιωθέντε φάσ’ εἶναι θεῶ)¹⁹. Może to być jednak tylko poetyckie stwierdzenie, że obaj stali się niebiańskimi bogami. Niemniej Kallimach w hymnie *Na kąpiel Pallady (Lavacrum Palladis)* nawiązał do braci, nazywając ich „spartańskimi gwiazdami” (Λακεδαιμόνιοι ἀστέρεις)²⁰. Bardziej dosłowne powiązanie Dioskurów z gwiazdozbiorem mogło znajdować się w pracy Eratostenesa (III w. p.n.e.) o konstelacjach, dysponujemy jednak tylko epitome *Catasterismi* zawierającą 44 opowiastki o zbiorach gwiazd i mitach z nimi związanych. Ów pseudoepigraf datowany jest dopiero na I lub II w. n.e.²¹, więc mimo że jego autor znał podanie identyfikujące Bliźnięta z Kastorem i Polluksem ([Ps.-] Erat. *Catast.* 10), jest to mało przydatne źródło do ustalenia chronologii powstawania tej wersji. Co więcej, istniały też mniej znane tradycje łączące ten gwiazdozbiór z innymi parami bogów. Warron wskazał na związek tej konstelacji

¹⁴ Istnieje też jedna para ugaryckich boskich braci, którzy w literaturze przedmiotu często określane są jako „bliźniacy”: to Szahar (utożsamiany z Gwiazdą Poranną) i Szalim (Gwiazda Wieczorna), synowie boga Ela, których miała wykarmić bogini Aszirat (J. Gray, *The Desert God 'ATTR in the Literature and Religion of Canaan*, „Journal of Near Eastern Studies” 8/2 [1949], s. 72–83). Znane są także gliniane figurki z terenów Izraela (Afek, Rewadim, Tel Harasim, Tel Burna i Tel Azekah – więcej o nich *vide infra*, s. 242) przedstawiające długowłosą boginię karmiącą dwójkę niemowląt (O. Margalith, *A New Type of Asherah-Figurine?*, „Vetus Testamentum” 44/1 [1994], s. 109–115). Tekst KTU 1.23, choć miejscami problematyczny w tłumaczeniu, wskazuje jednak, że El miał dwie żony, które tego samego dnia urodziły mu po jednym synu (M.S. Smith, *The Rituals and Myths of the Feast of the Goodly Gods of KTU/CAT 1.23: Royal Constructions of Opposition, Intersection, Integration, and Domination*, Atlanta 2006, s. 24). Szahar i Szalim byli więc braćmi spłodzonymi przez jednego ojca, ale z różnych matek. Ich więc zacieśniła wspólna boska „mamka”, niemniej nie byli bliźniakami w ścisłym znaczeniu.

¹⁵ MUL.APIN I.1.5: DIŠ^{mul}MAŠ.TAB.BA.GAL.GAL.LA^dLugal-ir₉-ra ù^dMes-lam-ta-e-a („Wielkie Bliźnięta: Lugal-irra i Meslamta-ea”).

¹⁶ M. Ross, *A Study in the Early Iconography of Gemini*, [w:] *Astrology in Time and Place: Cross-Cultural Questions in the History of Astrology*, ed. N. Campion, D.G. Greenbaum, Cambridge 2015, s. 98–99. Micah Ross wskazuje ponadto, że nakrycia głowy Lugal-irry i Meslamta-ei przypominają charakterystyczne helmy, w których przedstawiano Dioskurów (*ibidem*, s. 104–105).

¹⁷ Arat. *Phain.* 147.

¹⁸ Eur. *Hel.* 138.

¹⁹ Eur. *Hel.* 140.

²⁰ Call. *Lav. Pall.* 24–25.

²¹ Th. Condon, *Star Myths of the Greeks and Romans: A Sourcebook*, Grand Rapids 1997, s. 18–19.

z Apollonem i Heraklesem²², a Hyginus podał jeszcze trzecią możliwość: Triptolemosa i Jazona²³, herosów powiązanych z Demeter.

Mniej znany mit opowiada o Chione/Filonis, którą w ciągu jednej doby posiadli Apollon i Hermes:

Ovid. Met. XI 306–317: Spem veneris differt in tempora noctis Apollo, / non fert ille moras virgaque movente soporem / virginis os tangit: tactu iacet illa potenti / vimque dei patitur. Nox caelum sparserat astris: / Phoebus anum simulat praereptaque gaudia sumit. / Ut sua maturus complevit tempora venter, / alipedis de stirpe dei versuta propago / nascitur, Autolycus, furtum ingeniosus ad omne, / candida de nigris et de candentibus atra / qui facere adsuerat, patriae non degener artis; / nascitur e Phoebo (namque est enixa gemellos) / carmine vocali clarus citharaque Philammon.

Apollo odłożył spełnienie swej żądzy na nocny czas, lecz Merkury nie mógł znieść zwłoki i dotknął twarzy dziewczęcia różdżką sprowadzającą sen: magicznym dotknięciem pogrążona we śnie, została zgwałcona przez boga. Kiedy noc rozbłysła gwiazdami, Febus w postaci staruszki zażył skradzionej już wcześniej uciechy. Gdy nadszedł czas, i dojrzał płód w jej łonie, z posiewu skrzydłonogiego boga urodził się syn Autolykus, obdarzony przez naturę sprytem, zdolny do wszelkiego złodziejstwa; bez trudu potrafił z czarnego robić białe, a z białego czarne, nieodrodny syn swego ojca. Z posiewu Feba – Chione wydała bowiem na świat bliźnięta – urodził się Filemon, sławny śpiewak i cytrzysta²⁴.

Chione nie była poślubiona czy nawet przyrzeczona żadnemu z bogów, mimo to Owidiusz usprawiedliwił okoliczności poczęcia bliźniąt: Hermes wziął dziewczynę siłą, Apollon podstępem.

Trzecimi bliźniakami spłodzonymi przez różnych ojców byli Herakles i Ifikles. Tę opowieść mityczną znał na pewno Ferekydes z Aten (V w. p.n.e.). Zgodnie z fragmentem jego niezachowanej pracy mitologicznej Zeus posiadał Alkmenę w dniu jej ślubu, przyjmując postać jej męża Amfitriona. Zwiedziona kobieta oddała się bogu i podczas wydłużonej o trzykroć nocy poczęła Heraklesa. Tej samej nocy Amfitrion spłodził z nią Ifiklesa²⁵. W zasadzie tę samą opowieść

²² Var. RR. II 1.7: (...) *sed etiam ab iis principibus duodecim signa multi numerant, ab ariete et tauro, cum ea praeponerent Apollini et Herculi. Ii enim dei ea secuntur, sed appellantur Gemini* (tłum. polskie: Warron, *O gospodarstwie rolnym*, wstęp i kom. I. Mikołajczyk, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 49: „(...) lecz także niektórzy, wymieniając znaki z tych głównych dwunastu, zaczynają od Barana i Byka, umieszczając je przed Apollonem i Herkulesem. Istotnie bogowie ci postępują za nimi, lecz nazywają się Bliźnięta”).

²³ Hyg. Astr. II 22.

²⁴ Tłum. polskie: Owidiusz, *Metamorfozy*, tłum. A. Kamieńska (VII–IX.175), oprac. S. Stabryła (IX.176–XV), t. II, Wrocław 2004, s. 336–337.

²⁵ BNJ 3 F 13c: (*Scholia on Homer*, 14.323) τῆι αὐτῆι νυκτὶ ἐρασθεὶς αὐτῆς ὁ Ζεὺς καὶ εἰκασθεὶς Ἀμφιτρύωνι ἐμίγη καὶ υἱὸν ἐποίησεν· ὁμοίως δὲ καὶ Ἀμφιτρύων τῆι αὐτῆι νυκτὶ. ἦδη δὲ ἐκείνης τὸν δεκαμηναῖον χρόνον τῆς μίξεως ἐχούσης, γεννάται Ἡρακλῆς μὲν ἐκ Διὸς, Ἴφικλῆς δὲ ἐξ Ἀμφιτρύωνος („Tej samej nocy [poślubnej – uzup. DL] Zeus zapalał do niej żądzą i pod postacią Amfitriona złączył się z nią i spłodził syna. Podobnie zrobił Amfitrion tej samej nocy. Od razu po upływie dziesięciu miesięcy, odkąd odbyła stosunek, urodziła Zeusowi Heraklesa, a Amfitrionowi Ifiklesa”).

przekazał Pseudo-Apollodoros, aczkolwiek w jego wersji stosunek Alkmeny z Amfitrionem miał miejsce co najmniej dzień później²⁶.

Arystoteles przytoczył mit o Heraklesie i Ifiklesie (Arist. *Hist. an.* VII 585a) jako przykład możliwej u ludzi superfetacji²⁷, czyli dwukrotnego zapłodnienia kobiety w krótkim czasie, niekoniecznie przez tego samego mężczyznę (co akurat w przypadku starożytnych anegdot wydaje się regułą). W opowieściach o poczęciu synów Alkmeny drugie zapłodnienie miało miejsce w ciągu kilku godzin, dni lub nawet miesięcy. Ta ostatnia możliwość pojawiła się w komedii Plauta *Amfitrion*:

Pl. *Amph.* I 2: nunc de Alcumena dudum quod dixi minus, / hodie illa pariet filios geminos duos / alter decumo post mense nascetur puer / quam seminatust, alter mense septumo; / eorum Amphitruonis alter est, alter Iovis: / verum minori puero maior est pater, / minor maiori.

Zapewne o tym nikt jeszcze nie słyszał, / Że dziś Alkmena bliźnięta urodzi: / Jeden z tych chłopców jest synem Jowisza, / Za to ten drugi synem Amfitriona; / Jeden pod koniec miesiąca siódmego, / Drugi w dziewiątym wyjdzie z matki łona; / Ten mniejszy chłopiec ma ojca większego, / Za to ten większy – zupełnie odwrotnie²⁸.

Rzymski komediopisarz jest oryginalny: w jego wersji to Amfitrion pierwszy spłodził syna²⁹. Choć chłopcy urodzili się razem, Ifikles miał być wielkości dziewięciomiesięcznego noworodka, Herakles zaś siedmiomiesięcznego, co oznaczałoby, że w momencie stosunku z Jowiszem Alkmena była już w drugim miesiącu ciąży. Różnicę między chłopcami uwypuklił jednak najbardziej epizod z dwoma wielkimi wężami. Według części tradycji Hera próbowała w ten sposób uśmiercić Heraklesa, ale Ferekydes (BNJ 3 F 69a) tłumaczy to zdarzenie inaczej: to Amfitrion podrzucił do kołyski węże, by ustalić, który z chłopców był jego synem³⁰. W tym wypadku to nie wygląd, a odwaga i wyjątkowa siła jednego z nich wskazywały na półboskie pochodzenie³¹.

Diodor natomiast dołożył starań, by wybronić Alkmenę od zarzutu cudzołóstwa, przekonując, że dopuściła się „zdrady” w wyniku podstępu, czyn zaś

²⁶ Apoll. *Bibl.* II 4.8.

²⁷ *Vide infra*, s. 124.

²⁸ Tłum. polskie: Plaut, *Amfitrion*, [w:] Plaut, *Komedie*, tłum., wstęp i przyp. E. Skwara, t. I, Warszawa 2002, s. 200.

²⁹ Cf. prolog do komedii: Pl. *Amph.* prol.: *utrimque est gravida, et ex viro et ex summo Iove* (tłum. polskie: Plaut, *Amfitrion*, s. 172: „Że ta podwójna ciąża jest zasługą / Zarówno męża, jak samego boga”).

³⁰ Apoll. *Bibl.* II 4.8: Φερεκύδης δέ φησιν Ἄμφιτρώνα βουλόμενον μαθεῖν ὀπότερος ἦν τῶν παίδων ἐκείνου τοὺς δράκοντας εἰς τὴν εὐνὴν ἐμβαλεῖν· καὶ τοῦ μὲν Ἴφικλέους φυγόντος, τοῦ δὲ Ἡρακλέους ὑποστάντος μαθεῖν ὡς Ἴφικλῆς ἐξ αὐτοῦ γεγέννηται (tłum. polskie: Apollodor, *Biblioteka opowieści mitycznych*, tłum., wstęp, przyp. T. Mojsik, Wrocław 2018, s. 180: „Ferekydes jednak twierdzi, że to Amfitryon, chcąc się dowiedzieć, który z synów jest jego, wrzucił węże na posłanie. Kiedy więc Ifikles uciekł, a Herakles stawiał im czoła, zrozumiał, że to Ifikles jest jego synem”).

³¹ Cf. Hes. *Sc.* 48–56.

Zeusa wynikał ze szlachetnych pobudek³². To samo w żartobliwy sposób zrobił Plaut³³. Te zabiegi autorów antycznych są wskazówką, na obrzeżach jakich skojarzeń balansowały opowieści o narodzinach bliźniąt, tym bardziej jeśli dzieci różniły się wyglądem. Przypadek Heraklesa i Ifiklesa, wykorzystany w pracy Arystotelesa, przytoczony został w neutralny sposób, ale posłużył do opisu superfetacji, wyjaśnionej dalej na przykładzie niewolnicy, która dopuściła się cudzołóstwa (μοιχευομένη). Ledę Jowisz wziął siłą pod postacią łabędzia, Alkmenę podstępem, przybierając wygląd jej męża. Tradycja mitograficzna usprawiedliwiła obie kobiety, ale znamienne jest, że podanie tych „okoliczności łagodzących” było konieczne. W Biblii Tamar, żonę Era, zgodnie z prawem lewiratu oddano najpierw bratu zmarłego, Onanowi. Kiedy ten nie chciał mieć z nią dzieci, odesłano ją do domu rodzinnego. Po kilku latach, dowiedziawszy się, któredy będzie przechodził jej teść Juda, Tamar w przebraniu nierządnicy usiadła przy bramie miasta. Juda skorzystał z jej „usług”, w wyniku czego spłodził z nią bliźniaków³⁴. O ciężarnej Tamar krążyły plotki – za swoją „profesję” miała zostać spalona. Ostatecznie dowiodła, że odbyła stosunek tylko ze swoim teściem. Jej czyn, zdaniem Judy, był usprawiedliwiony, a to on sam zawinił wobec niej: nie chciał jej oddać za żonę swemu kolejnemu synowi, czyli nie dopełnił powinności przepisanych prawem lewiratu. Tamar zatem uniewinniono, ale po całej historii pozostało skojarzenie matki bliźniąt z nierządnicą. Jego refleks widzimy w legendach średniowiecznych, o których pisałam we *Wprowadzeniu*.

³² Diod. IV 9.3: καθόλου δὲ τὴν ὁμιλίαν ταύτην οὐκ ἐρωτικῆς ἐπιθυμίας ἔνεκα ποιήσασθαι, καθάπερ ἐπὶ τῶν ἄλλων γυναικῶν, ἀλλὰ τὸ πλεόν τῆς παιδοποιίας χάριν. διὸ καὶ βουλόμενον τὴν ἐπιπλοκὴν νόμιμον ποιήσασθαι βιάσασθαι μὲν μὴ βουληθῆναι, πείσαι δ' οὐδαμῶς ἐλπίζειν διὰ τὴν σωφροσύνην· τὴν ἀπάτην οὖν προκρίναντα διὰ ταύτης παρακρούσασθαι τὴν Ἀλκμήνην, Ἄμφιτρῶνι κατὰ πᾶν ὁμοιωθέντα (tłum. polskie: Diodor Sycylijski, *Czyny i dzieła herosów i półbogów (Biblioteka Historyczna IV)*, tłum. i wstęp S. Dworacki, kom. L. Mrozewicz, Poznań 2010 [Fontes Historiae Antiquae 16], s. 41–43: „W gruncie rzeczy w tym zbliżeniu nie chodziło o zaspokojenie żądzy miłosnej, jak w przypadku innych kobiet, ale bardziej o sam akt prokreacji. Dlatego pragnąc nadać swoim uściskom postać legalną i nie chcąc dopuścić się gwałtu, wiedząc, że nie przystałaby na to Alkmena, posłużył się wobec niej podstępem i upodobnił się do Amfitriona”).

³³ Pl. *Amph.* I 2: *sed Alcumenae huius honoris gratia / pater curavit uno ut fetu fieret, / uno ut labore absolvat aerumnas duas* (tłum. polskie: Plaut, *Amfitrion*, s. 200: „O honor Alkmeny / Mój ojciec zadbał i aby dwukrotnie / Bólu porodu nie płaciła ceny, / Obu urodzi przy jednym powiciu”).

³⁴ Sam opis narodzin tych bliźniaków jest ciekawy, bo pokazuje, że położna wiedziała, ile dzieci się urodzi, już na podstawie badania brzucha rodzącej: Gen. 38.27–30, tłum. polskie: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, wyd. V, Pallotinum, Poznań 2014, s. 57: „A gdy nadszedł czas jej porodu, okazało się, że będzie miała bliźnięta (tʾōmîm). Kiedy zaczęła rodzić, [jedno z dzieci – uzup. tłum.] wyciągnęło rączkę; położna, zawiązawszy na tej rączce czerwoną tasiemkę, rzekła: «Ten przyjdzie na świat pierwszy». Ale cofnęło ono rączkę i wyszedł z łona jego brat. Wtedy [położna – uzup. tłum.] powiedziała: «Dlaczego przedarłeś się przez to przejście?» Dano mu więc imię Peres. Gdy po nim urodził się jego brat, na którego rączce była czerwona tasiemka, nazwano go Zerach”.

I.1.b. Dioskuryzm

Na początku XX w. biblista James Rendel Harris stworzył teorię dioskuryzmu – koncepcji mówiącej, że jeśli w jakiegokolwiek kulturze i religii na świecie pojawiają się bliźnięta, mają one te same cechy i funkcje oraz wywołują w odbiorcach identyczne reakcje oparte na pierwotnym lęku przed „bliźniaczością”³⁵. Harris wyszedł od badań nad parami świętych chrześcijańskich, interpretując ich jako bliźniaków – rzeczywiście ze sobą spokrewnionych bądź celowo przedstawianych na wzór „Niebiańskich Bliźniąt” (m.in. Florus i Laurus, legenda o Tomaszu, „Bliźniaku” Jezusa, Protazy i Gerwazy)³⁶. Trzy lata później, w 1906 r., wydał swoją klasyczną pracę *The Cult of the Heavenly Twins*, w której wyszedł poza kontekst chrześcijański, pełniej wykorzystując źródła grecko-rzymskie i ustalenia z antropologii oraz rozwijającej się indoeuropeistyki.

Interdyscyplinarne studium Harrisa zostało bardzo dobrze przyjęte przez antropologów i religioznawców³⁷. Teorię dioskuryzmu podjęło wielu cenionych badaczy, w tym uczeń Harrisa Alexander Krappe³⁸, Donald Ward³⁹, Georges Dumézil⁴⁰ czy Jaan Puhvel⁴¹. Chociaż obecnie, przynajmniej w obszarze badań historycznych, kontestuje się tę koncepcję⁴², w konsekwencji jej przeszło stu-letniego rozwoju „dioskurystyczne” atawizmy potrafią pojawiać się w głowach badaczy, którzy nawet nie sięgnęli do oryginalnych prac Harrisa. Genezę tej teorii warto mieć zatem na uwadze.

Według założeń dioskuryzmu aby daną parę bliźniaków można było zakwalifikować do kategorii „Boskich/Niebiańskich Bliźniąt”, musiała ona spełniać kilka warunków (i z reguły je spełniała, przy założeniu *a priori*, że wszystkie bliźnięta odnotowane przez mitologie z całego świata są „Boskimi Bliźniętami”). Te kryteria to m.in.: 1) status synów boga Nieba; 2) posiadanie siostry, bogini Słońca; 3) związek z końmi; 4) podwójne ojcostwo; 5) patronowanie żeglarzom; 6) astralna natura; 7) magiczne zdolności lecznicze; 8) zapewnianie boskiej pomocy w walce; 9) związek z płodnością; 10) posiadanie przez każdego z braci indywidualnych cech; 11) związek z łabędziami; 12) związek ze śmiertelnikami; 13) posiadanie wyobrażeń anikonicznych; 14) pilnowanie dotrzymywania przysięg⁴³.

³⁵ Teoria dioskuryzmu została wyłożona w: J.R. Harris, *The Cult of the Heavenly Twins*, Cambridge 1906.

³⁶ J.R. Harris, *The Dioscuri in the Christian Legends*, London 1903.

³⁷ H.J. Walker, *The Twin Horse Gods...*, s. 4.

³⁸ A.H. Krappe, *Mythologie universelle*, Paris 1930.

³⁹ D.J. Ward, *The Divine Twins. An Indo-European Myth in Germanic Tradition*, Berkeley–Los Angeles 1968.

⁴⁰ G. Dumézil, *La religion romaine archaïque*, ed. II, Paris 1974 (pierwsze wydanie w 1970 r.).

⁴¹ J. Puhvel, *Comparative Mythology*, Baltimore–London 1987 [1989].

⁴² T.P. Wiseman, *Remus. A Roman Myth*, Cambridge 1995, s. 25–30; H.J. Walker, *The Twin Horse Gods...*, s. 4–6.

⁴³ Za: T.P. Wiseman, *Remus...*, s. 27. Peter Wiseman posłużył się wyczeniem Warda, *The Divine Twins...*, s. 3–8, lista cech może się jednak nieco różnić w zależności od autora,

Nietrudno zauważyć, że cechy te wyróżniono w oparciu o mity dotyczące Kastora i Polluksa – z naciskiem na liczbę mnogą, żadne bowiem pojedyncze podanie nie przypisuje braciom tych wszystkich cech na raz.

O ile uważam, że rozpoznanie koncepcji „Niebiańskich Bliźniąt” w wierzeniach indoeuropejskich jest w ogólnym zarysie słuszne, sądzę jednak, że w myśli greckiej „Dioskurowie” nie zawsze byli tożsami z „Niebiańskimi Bliźniętami” – stąd też wynikają różnice w mitach, i to dość podstawowe, jak choćby rozbieżności związane z ich boskim bądź śmiertelnym statusem. Jeśli założymy, że Kastor i Polluks ze swoją boską siostrą Heleną⁴⁴ są późniejszą, grecką interpretacją ujeżdżających konie „Niebiańskich Bliźniąt”, będzie to oznaczało, że w ciągu rozwoju wierzeń i kultów narosły wokół nich osobne tradycje, często o lokalnym kolorycie⁴⁵. Myślę, że sprowadzenie wszystkich opowieści o tych braciach do jednej kategorii indoeuropejskiego pierwowzoru zaciera interesujące różnice, które można zauważyć między np. kultem Dioskurów w Lakonii (z charakterystycznym określeniem $\sigma\acute{\omega}$ ⁴⁶ zamiast $\theta\epsilon\omicron\iota$ na ‘bogów’), rzymskimi *Castores* i Dioskurami w powszechniejszym ujęciu. To zagadnienie wykracza już w każdym razie poza temat mojej pracy⁴⁷.

I.1.c. Bliźnięta porzucone po porodzie – motyw porzuconego bohatera

Już w literaturze bliskowschodniej uchwytany jest dobrze rozwinięty motyw literacki bohatera – najczęściej dziecka z rodu królewskiego – z jakiegoś powodu wrzuconego do rzeki lub zostawionego w odludnym miejscu (np. na górskim szczycie). Dziecko zostaje uratowane przez człowieka lub zwierzę, następnie wychowuje się ono nieświadome swego pochodzenia, aby po osiągnięciu dojrzałości przejąć władzę królewską lub stanąć na czele jakiejś grupy. Historia badań

cf. J.R. Harris, *The Dioscuri...*, s. 15. Walker skomasował te różne warunki do trzech ogólniejszych: 1) podwójne ojcostwo; 2) tabu związane z „bliźniaczością”; 3) posiadanie przez bliźnięta nadludzkiej mocy, *vide* H.J. Walker, *The Twin Horse Gods...*, s. 6.

⁴⁴ O pochodzeniu Heleny w indoeuropejskim kontekście i jej roli jako siostry „Boskich Bliźniąt” *vide* A. Rozokoki, *The Significance of the Ancestry and Eastern Origins of Helen of Sparta*, „Quaderni Urbinati di Cultura Classica” 98/2 (2011), s. 35–69.

⁴⁵ Cf. Cic. ND. 53: *Διόσκουροι etiam apud Graios multis modis nominantur: primi tres, qui appellantur Anaces Athenis, ex rege Iove antiquissimo et Proserpina nati, Tritopatreuus Eubuleus Dionysus, secundi Iove tertio nati et Leda Castor et Pollux, tertii dicuntur a non nullis Alco et Melampus et Tmolus, Atrai filii, qui Pelope natus fuit* (tłum. polskie: Cycleron, *O naturze bogów*, [w:] Cycleron, *O naturze bogów; O wróżbiarstwie; O przeznaczeniu*, tłum. W. Kornatowski, kom. K. Leśniak, Warszawa 1960, s. 196: „Grecy wymieniają też wielu Dioskurów. Trzej pierwsi, Tritopatreuus, Eubuleus i Dionizus, zwani w Atenach Anaktami, mają być dziećmi najdawniejszego króla Jowisza i Prozerpiny. Drugi, Kastor i Polluks, zostali zrodzeni przez trzeciego Jowisza i Ledę. Trzeci, Alko, Melampus i Ewiolus [według wydawcy loebowskiego: Tmolus – uzup. DL], jak ich niektórzy nazywają, mieli za ojca Atreusza, syna Pelopsa”).

⁴⁶ Cf. het. *sius* ‘bogowie’.

⁴⁷ Zainteresowanych bardziej pogłębionym studium na temat Dioskurów odsyłam do: H.J. Walker, *The Twin Horse Gods...*, *passim*.

nad tym motywem, nazwanym przez Marca Huysa *ἔκθεσις-motif*⁴⁸ ‘motywem wystawienia’⁴⁹, sięga II poł. XIX w.⁵⁰ W wykazie motywów Stitha Thompsona znajdziemy ten topos podzielony między kilkadziesiąt numerów w przedziale od S300 do S399 (porzucanie i zabijanie dzieci). Inny badacz, Otto Rank, zorganizował swój wywód wokół 15 topicznych narracji, ale wymienił przy tym więcej analogii i nawiązań⁵¹. Brian Lewis zebrał 72 opowieści, legendy i mity z różnych okresów i kręgów kulturowych, które zawierały motyw bohatera porzuconego jako niemowlę⁵², w tym dziewięć dotyczących bliźnięt⁵³. Huys, rozszerzając studium Gerharda Bindera⁵⁴, zamknął listę na 150⁵⁵. Zwiększenie liczby urodzonych na raz i wystawionych na łaskę natury dzieci było w istocie tylko rozwinięciem tego toposu⁵⁶.

Źródła starożytne zawierające ten motyw można – do pewnego stopnia – podzielić na dwie główne grupy: opowieści o bohaterze wrzuconym do rzeki, gdy był niemowlęciem (typ A według Lewisa)⁵⁷, i narracje, w których protagonistę porzucono w dziczy, a od śmierci głodowej uratowały go zwierzęta (typ B). Wrzucenie do rzeki i uratowanie przez zwierzę mogło też wystąpić w jednej opowieści⁵⁸ – najlepszym tego przykładem jest legenda o Romulusie i Remusie. Podanie o bliźniaczych założycielach Rzymu nie było jednak oryginalnym tworem literackim mieszkańców Lacjum. Poprzedza je długa tradycja sięgająca co najmniej II tysiąclecia p.n.e., zreinterpretowana następnie przez Greków⁵⁹.

Najstarsza poświadczona opowieść zawierająca motyw bohatera wrzuconego do rzeki to hetycka legenda o królowej Kanesz⁶⁰. Na podstawie stylu pisma

⁴⁸ M. Huys, *The Tale of the Hero Who Was Exposed at Birth in Euripidean Tragedy: A Study of Motifs*, Leuven 1995.

⁴⁹ LSJ, s.v. *ἔκθεσις*: ‘exposure, setting forth, exposition’. Po polsku mówimy jednak o ‘porzuceniu’, a nie ‘wystawieniu’.

⁵⁰ Stan badań omawia dokładnie Huys w: *idem, The Tale of the Hero...*, s. 25–41.

⁵¹ O. Rank, *Der Mythos von der Geburt des Helden: Versuch einer psychologischen Mythendeutung*, Leipzig 1909 (tłum. angielskie: O. Rank, *The Myth of the Birth of the Hero. A Psychological Interpretation of Mythology*, transl. F. Robbins, S.E. Jelliffe, New York 1914; dalej cytuję za tym tłumaczeniem).

⁵² B. Lewis, *The Sargon Legend: A Study of the Akkadian Text and the Tale of the Hero Who Was Exposed at Birth*, Cambridge, Mass. 1980 (American Schools of Oriental Research Dissertation Series 4), s. 152–195.

⁵³ *Ibidem*, s. 214.

⁵⁴ G. Binder, *Die Aussetzung des Königskindes: Kyros und Romulus*, Meisenheim 1964 (Beiträge zur klassischen Philologie 10) [*non vidi*].

⁵⁵ M. Huys, *The Tale of the Hero...*, s. 377nn.

⁵⁶ W *Motif-Index* ten motyw umieszczony jest pod numerem S314. Twins (triplets) exposed.

⁵⁷ B. Lewis, *The Sargon Legend...*, s. 254.

⁵⁸ M. Huys, *The Tale of the Hero...*, s. 44.

⁵⁹ Cf. krótkie omówienie od kilkunastu do kiludziesięciu zebranych opowieści: D.B. Redford, *The Literary Motif of the Exposed Child* (Cf. Ex. ii 1–10), „Numen” 14/3 (1967), s. 209–228.

⁶⁰ Kanesz było swego rodzaju kolebką Hetytów. W okresie kolonii asyryjskich (koniec III tys. p.n.e.) stanowiło główną faktorię handlową kupców asyryjskich. W ośrodku tym rządzili najstarsi znani ze źródeł władcy hetyccy – Pithana i Anitta (XIX/XVIII w. p.n.e.).